

**BALTA LİMANI'NDAN MONDROS'A OSMANLI'DA EKONOMİK YAPI  
VE DIŞ TİCARET (1838-1918)**

**Ramazan AVDAR<sup>1</sup>**

**Reyhan AVDAR<sup>2</sup>**

**ÖZET**

*Osmanlı Devleti Tanzimat ve sonrasında idari, hukuki, siyasal ve sosyal reformlarının dışında ekonomik gelişme, ilerleme ve kalkınmayı sağlamak amacıyla bazı teşvik tedbirlerini uygulamaya başlamıştır. Fakat 1838 yılında İngiltere ve sonrasında diğer Avrupalı ülkeler ile yaptığı ticaret anlaşmalarının neticesinde Osmanlı İmparatorluğu adeta Avrupalı ülkelerin ürünlerinin istilasına ve talanına uğradı bunun sonucunda henüz fazla gelişmemiş olan Osmanlı sanayisi çökmeye ve bütçesi de açık vermeye başladı. Bu durum da 1854'lerden sonra başlayan dış borçlanmalara sebep oldu. Aldığı bu yüklü borçları yatırım faaliyetlerine dönüştüremeyen Osmanlı yönetimi 1875 yılında borçlarını ödeyemeyeceğini açıklayınca bunu takiben 1881 yılında alacaklıları temsilen Duyun-u Umumiye idaresi kuruldu. Osmanlı Devleti 1881-1914 arası dönemde gelirlerinin bir miktarını dış borç ödemeleri için bu kuruluşa bırakmak zorunda kaldı. Bu dönem zarfında ulaştırma, elektrik, bankacılık ve madencilik gibi karlı ve getirisi yüksek yatırımları tercih eden yabancı sermaye girişinde çok önemli artışlar oldu. 1880'li yıllara kadar Osmanlı siyasi ve ekonomik hayatında var olan İngiliz ve Fransız etkisi yerini Alman hegemonyasına bıraktı. İttihat ve Terakki döneminde de artarak devam eden bu durum neticesinde Osmanlı'da Alman yatırımlarında çok önemli artışlar meydana geldi. Bu olaylar neticesinde Osmanlı Devleti son yıllarında artık yarı sömürge bir devlet konumundaydı.*

**Anahtar Kelimeler:** *Duyun-u Umumiye, Dış Borç, Yatırım, Ekonomi, Sermaye*

**THE BALTA PORT TO MONDROS ECONOMIC STRUCTURE AND FOREIGN  
TRADE IN THE OTTOMAN (1838-1918)**

**ABSTRACT**

*Apart from the administrative, legal, political and social reforms of the Tanzimat and the aftermath of the Ottoman Empire, the Ottoman Empire started to implement some incentive measures in order to ensure economic development, progress and development. However, as a result of the trade agreements she made with England and other European countries in 1838, the Ottoman Empire almost invaded and plundered the products of the European countries. This situation led to external borrowings that started after 1854s. When the Ottoman administration, which could*

---

<sup>1</sup> KBÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat ABD Yüksek Lisans Öğrencisi, [avdar.91@hotmail.com](mailto:avdar.91@hotmail.com)

<sup>2</sup> KBÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih ABD Yüksek Lisans Öğrencisi, [avdar.9189@gmail.com](mailto:avdar.9189@gmail.com)

*not convert these large debts into investment activities, declared that it could not pay its debts in 1875, Duyun-u Umumiye administration was established in 1881 to represent the creditors. In the period between 1881-1914, the Ottoman Empire had to leave some of its income to this institution for the payment of foreign debt. During this period, there was a significant increase in the inflow of foreign capital, which preferred profitable and high yielding investments such as transportation, electricity, banking and mining. The British and French influences in the Ottoman political and economic life until the 1880s were replaced by German hegemony. As a result of this situation, which continued increasingly during the Committee of Union and Progress, there were significant increases in German investments in the Ottoman Empire. As a result of these events, the Ottoman Empire was now a semi-colonial state.*

**Keywords:** Duyun-u Umumiye, Foreign Debt, Investment, Economy, Capital

## 1.Giriş

İngiltere’de başlayan daha sonra da diğer Avrupa ülkelerine yayılan sanayi devrimi neticesinde üretim süreçleri çok önemli ve büyük dönüşüme uğramış, kitlesel üretim yöntemleri neticesinde maliyetler önemli düzeyde düşmüştür. Sanayi devrimi neticesinde buhar kazanlı gemilerin uluslararası ticarete kullanımıyla birlikte sermayenin akışkanlığı artmış ve bu sayede kapitalizmin yeni pazarlara nüfuzu giderek hızlanmıştır. Bu bağlam içinde İngiltere ile imzalanan 1838 serbest ticaret anlaşması ve bu anlaşmayı izleyen dönemde yapılan diğer anlaşmalar sonucunda Osmanlı’nın yarı sömürge sürecine ilişkin ilk durumlar ortaya çıkmış, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yarı sömürge olma süreci giderek belirginleşmiştir. Sanayi devrimini yakalamış ve gerçekleştirmiş ülkeler için Osmanlı’nın açık bir pazara dönüşmesi, geleneksel üretimini olumsuz şekilde etkilemiş, kapitalist ekonomiyle etkileşimin yoğun yaşandığı liman şehirlerinde azınlık-işbirlikçi ticaret burjuvazisi de oluşmaya başlamıştır (Eşiyok, 2010; 68-69).

Sanayi devriminin ardından yeni pazar arayışına yönelen İngiltere ve Avrupa ülkeleriyle Osmanlı arasındaki ilişkiler giderek asimetrik ve eşit şartlar taşımayan bir güç ilişkisine dönüşmüştür.

Osmanlı’nın Avrupa ekonomisi ile bütünleşmesi 16. Yüzyıl başlarında başlamış ve Avrupa ile yapılan ticaret faaliyetleri arttıkça kapalı bir konumda olan Osmanlı ekonomisi çözülmeye ve çökmeye başlamıştır. Özellikle de 1838’de İngiltere ve akabinde diğer Avrupalı devletler ile imzalanan ticaret anlaşmaları sonucunda 19. yüzyılda dış ticaret hacmi hızla artmıştır. Bu ticaret anlaşmaları Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşmesini hızlandırırken bir taraftan dış ticaret açığını artırmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak kronikleşen bütçe açıklarının en önemli ve geçerli nedenlerinden birisi de dış ticarete sürekli verilen açıklardır. Bütçede oluşan bu açık verme miktarlarının artmasıysa nakit kaynak ihtiyacını artırmıştır. Öncelikle iç borçlanma araçlarına başvuran Osmanlı yönetimi,

iç borçlanmanın bu büyüklükteki fon ihtiyacını karşılamada yetersiz olması sebebiyle Avrupa ekonomi piyasalarından dış borç alma yoluna gitmiştir. İlk dış borcunu 1854 yılında Kırım Savaşı yıllarında alan Osmanlı İmparatorluğu daha sonra 1854-1914 arasında 41 kere dış borç alımına gitmiştir (Anbar, 2009; 18-19).

Yıllar içerisinde iç ve dış borçlanma miktarı artan ve sonraları bu borçların faiz ve anapara ödemelerinde sıkıntı çeken Osmanlı, 1875 yılı içinde borç erteleme ilan etmiş ve 1881'de ise borçlarının düzenli bir şekilde ödemesini sağlamak amacıyla borç verenler tarafından Düyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Bu idarenin kurulmasıyla beraber, Osmanlı'daki doğrudan yabancı sermaye yatırımları da yükselmeye başlamıştır. Örnek verecek olursak, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1854-1881 arasında 19 yabancı anonim şirket kurulmuşken, 1882-1914 arasında bu sayı 193'e çıkmıştır (Kıray, 1993: 175).

Bu bağlamda Osmanlı'nın birincil tüketim malları üretiminde uzmanlaşmasını öngören, yeni bir uluslararası iş paylaşımının giderek belirginleştiği bir dönemin başlangıcını göstermesi bakımından iktisat tarihimizin önemli dönüm noktalarından olan 1838 serbest ticaret anlaşmasını yeniden irdelemeyi hedefleyen bu çalışma yapılmıştır. Çalışmada 1838 anlaşmasından sonra Osmanlı'da ortaya çıkan ekonomik ve ticari durum incelenmiş anlaşma ve anlaşmayı izleyen dönemde Osmanlı'ya ne gibi sorunlar açtığı tartışılmıştır. Elde edilen bulgu ve veriler ışığında Osmanlı'nın nasıl adım adım finansal ve siyasi bir çöküşe sürüklendiği anlatılmış ve bir rehber olması amaçlanmıştır. Yapılan hataların neler olduğu tespit edilmiş, bu hataların Osmanlı'yı nasıl bir açmaza sürüklediği gözler önüne serilmiştir. Çalışma sonucunda Osmanlı'yı finansal ve siyasi çöküşe götüren nedenlerin günün teknolojisini yakalayamaması, kendine aşırı güven duyması, yenilikleri takip edememesi olduğu ortaya konmuştur.

## **2.19. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi ve Sosyal Durum**

Osmanlı, genel manada yönetici ve reaya olmak üzere iki farklı toplumsal sınıftan teşekkül etmektedir. Göçebe gruplardan, köylü kesimden, zanaatkâr ve tüccarlardan oluşan reaya sınıfı üretim yapıyor ve devlete vergi veriyordu. Yönetici sınıfsa hükümdarın vermiş olduğu özel bir berat ile herhangi bir devlet hizmetine tayin edildikleri için belirli vergi yükümlülüklerinden muafiyeti olan kesimdi. Yönetici sınıfsa meslek yaşamı özelinde seyfiye, ilmiye ve kalemiye olmak üzere üç ana gruba ayrılıyordu. Seyfiye (kılıç ehli), yönetici kadronun asker bölümünü; ilmiye (ilim ehli), hukuk uzmanlarını, kadıları, müderrisleri, diğer din adamlarını; kalemiye (kalem ehli), devletin bürokrasi işlerini yürüten ve diğer iki ana grubun işlev ve eğitiminin bazı alanlarının bir araya getiren sınıftır (Aslan vd. 2001; 289-291).

Osmanlı ekonomisi ve maliyesi, devletin toprakların mülkiyetini elinde tutması ve başlıca zenginlik kaynağı konumunda bulunan tarımsal üretimi kontrol etmesi ve yönlendirmesi işlevine dayalıydı (İnalçık, 2000: 86-94). Osmanlı'da en önemli ve hayati değeri bulunan ekonomik faaliyet tarımdı. Ekonomik, resmi olarak devletin

elinde bulunan toprakları kullanma hakkına sahip, geçimlik tarımla uğraşan köylüler tarafından sağlanıyordu.

Bu üretimlerin belirli bir kısmına ayan-bürokratlar tarafından el konuyor ve vergi gelirlerinin büyük bölümü İstanbul'a merkeze aktarılıyordu. Osmanlı bu ürünleri tüccarlara satıyor, bu tüccarlar da aldıkları bu ürünleri ihracat için Avrupalı tüccarlara satılıyor. Bir kısmı da devlete satılıyor (Kıray, 1993: 193)

**Tablo 1.** Avrupa'da nüfus başına düşen gelirin büyüme oranı 1800-1913 (%)

1800-1840	0,5
1841-1870	1,2
1871-1890	0,2
1891-1914	1,5

**Kaynak:** İnalçık (2006) çalışmasından tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 1. den anlaşılacağı üzere, kişi başına düşen gelir yüzyıl içerisinde dengeli olarak artış göstermiştir. Avrupa'nın ürettiği gayri safi milli hasılası 6 kat kişi başına düşen gelir de üç kat civarında artmıştır.

19. yüzyıl ilk yarısında Osmanlı ekonomisi, var olan geleneksel yapısını korumaktaydı. Geçen yüzyılda olduğu gibi himayeci ve tutucu ekonomi politikaları egemen olmuştur. İç ve dış ticaret devletin gözetimi ve denetimi altında yapılabilmiş; üretim ile tüketim de esnaf loncaları vasıtası ile denetlenmiştir. Fakat dış ticaret hacminde kaçakçılık çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Yasal yollar ile yapılanlar ise bilgi ve denetim yetersizliği sonucunda gerekli ilerleme ve gelişmeyi kaydedememiştir. Avrupa ülkelerine tanınan ticaret kolaylıklarında var olan denge 18. yüzyılın başlarından artarak Osmanlı aleyhine bozulmuştur(Çadircı, 1991: 6).

19. yüzyılda Avrupalı ülkelere bakıldığında sanayi, tarım ve ulaşımda son derece büyük ilerlemeler var olduğu görülmektedir. Sanayide özellikle buhar makinesinin keşfi ile yeni üretim metotları kullanılmıştır. Yeni tip döneme göre modern matbaa makinelerinin bulunuşu, giyim sanayisinde çağ atlatan dikiş makinesi, inşaat sektöründe metal iskelet ve kirişlerin kullanılması, ağaç işleme ve mobilya sanayiinin gelişmesi, makine yapımının mekanik yöntemlerle gerçekleşmesi sayılabilir. Tarım alanında doğal ve kimyasal gübrenin kullanımıyla birim alan üzerinden alınan verim yükselmiş hasat zamanında kullanılan elverişli makineler icat edilmiştir. Ulaştırma alanında da özellikle demiryolu ve deniz nakliyatını mümkün kılan çok önemli ve azımsanamayacak gelişmeler yaşanmıştır (Menmiş, 2008: 59).

Dünya ticaret hacmi bu yüzyıl içerisinde reel fiyatlar temel alındığında 50 kat artarak büyük bir oranda genişlemiştir. Sınai verimlilikteki çok büyük artışlar olmuştur. Bu da mamul malların fiyatlarını devamlı surette düşürmüş ve bu olgu da yaygın bir fiyat deflasyonuna sebep olmuştur. Fiyat bakımından 19. yüzyılı bir deflasyon çağı

olarak adlandırmak mümkündür. Fiyatlar genel anlamda %50 civarında düşmüştür. Sanayisi gelişmemiş ülkelerde eşya fiyatlarının ve dış ticaret hadlerinin düşmesi sonucunda, harici sermaye akımlarının kesilmesi neticesinde ciddi mali istikrarsızlıklara yol açmıştır. 1880'lere kadar Avrupa ülkeleri, Osmanlı topraklarında çok az yatırım yapmıştır. Yatırımların en büyük bölümü dış ticaretle ilgilenen işletmelerdeydi. Demiryolları yapımı ve işletmesi için yapılan yatırımlar var olan yabancı sermayenin hemen hemen üçte ikisini teşkil ediyordu (İnalçık, 2006: 896-900).

19. yüzyıl Osmanlı'da yoğun savaşların ve isyanların yaşandığı dönemidir. Dolayısıyla, ağır savaşların ve de isyanların mali ekonomik yapıya getirdiği yük de hiç azımsanmayacak düzeydedir. 1812 de Bükreş ve 1829 da imzalanan Edirne Antlaşması imzalanmaları ile sona eren savaşlardan sonra, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa isyanı sonucunda Mısır'ın elden gitmiştir. Bu nedenden ötürü yoksun kalınan vergi ve diğer gelirler ve savaşın yükü, 1853-1856 arasındaki Kırım Savaşı ve 1877-1878 arasında yaşanan Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı maliyesine çok ağır faturalar getirmiştir. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, giderek artan savunma sorunlarının çözümlenmesinde yeni arayış ve yollara girmiştir. Yeni ve çağdaş ordu oluşturma çabaları maliyenin gelir ihtiyacını arttırmıştır. Ortaya çıkan gelir ihtiyacını geleneksel ve tutucu mali yapıda çözmeye çalışan Osmanlı, müsadere, tağşiş, miri mubayaa, ticari tekeller oluşturma gibi kısa zamanda merkezi hazineye bol kazanç sağlayabilecek ve uygulaması kolay olan mali kaynak oluşturma yöntemlerine başvurdu. Fakat bu yöntemler, uzun vadede başta tarım, ticaret ve sanayi ile ilgili alanları olumsuz etkilemiş ve bu kısımları üretim faaliyetlerinden çok büyük ölçüde koparmıştır (Güran, 2003: 6-7).

Doğu ve Avrupa arasında var olan ticaret yollarının değişmesi ile Avrupa'nın gelişmiş ekonomilerinde sanayileşme sürecinin başlamıştır. Osmanlı'nın sınırlarını genişletmesinin artık eskisi gibi mümkün olmaması, güçlü bir yerel sınıfın ortaya çıkması, devletin elde ettiği vergi gelirlerinin azalması, askeri harcamaların artması, Osmanlı'nın başta tarım ürünleri olmak üzere hammadde satması ve işlenmiş mal ithal eder konuma gelmesi gibi 17. ve 18. Yüzyıllar boyunca yaşanan içsel ve dışsal gelişmeler neticesinde imparatorluğun toplumsal ve ekonomik yapısı büyük oranda sarsılmış ve merkezi yönetimin üretim, idare ve vergi toplama üzerindeki kontrolü azalmıştır. Merkezi bürokrasi açısından bakıldığında 19. yüzyıl bir reform ve yenedünya ekonomik düzenine geç kalınmış bir uyum sağlama dönemi olmuştur (Anbar, 2009: 19-20).

### **3. 19. Yüzyılda Osmanlı Devlet'inde Dış Ticaret**

1830'lu yıllardan başlayarak Osmanlı Dış ticareti çok büyük bir göstermiş ve Avrupa ile yapılan ticaretin yıllık büyüme oranı %5 oranını geçmiştir (Kıray, 1993: 66). 1830-1914 arasında dış ticaret miktarı on kattan daha fazla artan Osmanlı'da, I. Dünya Savaşı öncesi dönemde toplam üretimin yaklaşık olarak %10'ndan fazlası

dışa satılmaktaydı (Pamuk, 1997: 169). 19. Yüzyıl içerisinde buharlı gemilerin kullanımının yaygınlaşması ve demiryolu kullanımının genişlemesi de Osmanlı dış ticaretinin artmasını sağlamıştır. Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında var olan dış ticaret hacminin artmasının diğer bir sebebi de Amerika kıtasından Avrupa'ya getirilen altın ve gümüş gibi değerli madenlerin, para birimlerinde çok önemli değer kayıplarına sebep olması ve satın alma gücü paritesini destekleyerek talebi arttırması sebebiyle fiyatların artmasına yol açmıştır. Avrupa'da fiyatların yükselmesiye daha ucuz konumda olan Osmanlı ürünlerine talebi arttırmıştır (Özcan,2005: 245).

Tablo 2'de, 1840-1907 arasında, Osmanlı' da dış ticaretin yıllık büyüme hızları görülmektedir.

Yıllar	Cari Fiyatlarla		1880 Fiyatlarıyla	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1840-53	%5,3	%5,5	%5,3	%6,4
1957-73	%5	%4,9	%6,2	%5,2
1879-98	%1,1	%0,6	%2,7	%2,5
1898-1907	%4,3	%6	%3,4	%4,2

**Tablo 2:** Osmanlı Dış Ticaretinin Yıllık Ortalama Büyüme Oranları

**Kaynak:** Anbar (2009, 22).

1820'lerden başlayarak 1870'lerin sonuna kadar var olan dönemde İngiltere'nin Osmanlı'nın ve özellikle de Anadolu coğrafyasının dış ticaretindeki payı her geçen gün artmıştır. Buna karşın Fransa, 18. Yüzyılda elde etmiş olduğu konumu bir daha elde edememiştir. 1880'lerden itibaren Almanya'nın Osmanlı dış ticaretindeki payı artmaya başlamıştır. Fakat İngiltere, I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı dış ticaretinde büyük payı elinde tutmayı başarmıştır (Pamuk, 1997: 171). Tablo 3'de, 1830-1852 arasında belirli dönemlerdeki dış ticaret hacmi ve dış ticaret açığı görülmektedir.

**Tablo 3:** Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Ticaret Açıkları

Dönem	İthalat	İhracat	Dış açık
1830-32	4,9	3,8	1,1
1840-42	5,7	5,2	0,2
1850-52	9,5	8,8	0,7
<b>Toplam</b>	20,1	17,8	2,3

**Kaynak:** Anbar (2009, 22-24).

Dış ticaret, Osmanlı'nın sosyolojik ve iktisadi tarihinde çok tartışma konusu edilen bir mevzudur. İmparatorluğun iç ticareti ile Mısır, İran ve Hindistan ile olan ticareti ise tamamıyla yok sayılmıştır (Alkin, 1981: 221). Tanzimat'tan öncesine baktığımızda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret politikası, ülkede mal çokluğu ve piyasada ucuzluk yaratmak amacıyla, dış alımı teşvik edici, dış satımı kısıtlayıcı ekonomik anlayışa dayanıyordu. İhracat daha yüksek oranda gümrük vergisine tabi tutulmakta, öte yandan bazı mallara ihracat yasağı uygulanmaktaydı.

Birçok batılı devlete verilmiş bulunan Kapitülasyonların sonucunda ithalatı teşvik edici dış ticaret politikaları uygulanmıştır. 1838 tarihinde İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Sözleşmesi ve bunun akabinde Fransa ile diğer Avrupa devletleri ile yapılan benzer ticaret sözleşmeleri ile Osmanlı kendi gümrükleri üzerindeki egemenlik hakkından vazgeçmiştir. Yabancılar, Osmanlı vatandaşı ve tüccarlarına nazaran birçok ayrıcalık verilmek sureti ile engelsiz ve sorunsuz bir dış ticaret politikası geliştirmiştir. Böylelikle Osmanlı ekonomisi gelişen ve dönüşen Avrupa sanayisi için net ve açık bir pazar haline gelmiştir (Güven, 1998: 1-6). 19. yüzyıl içerisinde Osmanlı dış ticareti önceki dönemler içinde hiç görülmemiş oranlarda büyümüştür. Fakat dış ticaretin genişlemesinin bu yüzyıl içinde aynı devinim içinde sürmediği de aşıkardır (Pamuk, 1997: 18-171).

#### **4. 1838 Tarihli Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması**

Takvimler 16 Ağustos 1838 tarihini gösterdiğinde İngiltere ile Osmanlı arasında bir dönüm noktası kabul edilebilecek bir serbest ticaret antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile İngiltere, kapitülasyon düzeninde sahip olamayacağı bir takım ayrıcalıkları kazanmıştır (Akşin, 1998: 22-25).

1838 Ticaret Antlaşması, I. Dünya Savaşı dönemine kadar süre gelen Osmanlı ekonomi politikasının ana çerçevesini çizmiştir. Bütün tekel oluşumlarını ortadan kaldırmıştır. İngiliz tüccarlara, mallarını Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde satabilme izni vermiş, vergilendirme oranları ise ithalattan %5 ve ihracattan %12 olarak belirlemiştir. Daha sonraki zaman dilimlerinde diğer Avrupalı ülkeler antlaşma kapsamına alınmıştır. İthalattan alınacak olan %5 oranındaki vergi alındıktan sonra mallar memleket içerisinde serbestçe dolaşabilecek ve diğer uygulanabilecek her türlü vergiden muaf konumda pazarlanabilecektir (Memiş, 2008: 79-81).

Anlaşma öncesi dönemde yerli ve de yabancı tüccarlardan İmparatorluk sınırları içinde ürünlerini bir yerden bir yere naklederken alınmayan %8 iç gümrük vergisi, imza altına alınan bu antlaşma ile yabancılar için kaldırılmıştır. Yabancı tüccarların ürünleri Osmanlı sınırları içinde serbestçe dolaşabiliyorken yerli tüccarların ürünlerinden gümrük vergisi alınmaya devam ediyordu. Bu durumun sonucunda

doğal olarak yerli tüccarlar yabancılar karşısında güçsüz durumda kalıyor ve haksız rekabet ortamı oluşuyordu (Memiş, 2008: 90).

Anlaşma maddelerinin Osmanlı üreticilerinin aleyhine sonuçlar doğurduğunun anlaşılması ve de hükümetin gelir ihtiyacının son derece artmış olması sebebiyle gümrük vergisi tarife oranlarının ayarlanması için bazı girişimlerde bulunulduysa da anlaşma devletleri ile yeni bir ticaret antlaşması ancak 1861-1862 yılları arasında imzalanabilmiştir (Güran, 1997: 6). İthalata uygulanmak istenen bu vergilerin amacı sadece hazineye ek gelir sağlamaktı bundan başka bir amaç taşımıyordu.

1830-1902 arasında ihracat yaptığı İngiltere ve Fransa'nın ihracat içindeki payları bu yıllar aralığında hemen hemen sürekli bir artış eğilindedir. Avusturya ve Rusya'nın ihracat içindeki payıysa bazı seneler hariç sürekli olarak azalmaktadır. İngiltere ve Fransa'nın sanayisi gelişmiş ülkeler olması dolayısıyla Osmanlı hammaddelerine olan ihtiyaçları, ticaret antlaşmaları, vb. sebeplerle bu ülkelerin dış satımdaki payının artış gösterdiği söylenebilir. Toplam ihracata baktığımız takdirde 1830-1832 döneminden 1900-1902 dönemine kadar ortalama ihracat rakamının 3.8 milyon İngiliz sterlininden 20.3 milyona çıkarak, 72 senede tam olarak 5.3 kat artış yaptığı görülmektedir. İngiltere'nin Osmanlı ihracatı içerisindeki payı 1840 yılından yani anlaşmadan itibaren daha da artmıştır. Avusturya'ya yapılan dış satım oranınınsa İngiltere'nin tersine zaman içinde azaldığı görülmektedir. Genelde sanayisi gelişen ülkeler, Osmanlı ihracatından artan ve değişken oranlarda pay almışlardır (Memiş, 2008: 90-95).

### **5. 1838 Anlaşmasının Osmanlı Üretim Sektörü Üzerindeki Etkisi**

1838 anlaşması imzalanmadan önce, Batı Avrupa'da başlayan sanayi devrimine dayalı olarak gelişen seri üretim Osmanlı üretim sektörünü derinden etkilemeye başlamıştır. Fakat Osmanlı ekonomisi henüz bir açık Pazar haline gelmediğinden bu gelişmenin etkisi zayıf ve sınırlı kalmıştır. Başka bir ifade ile, 1838 anlaşması, sanayi devriminin Osmanlı imalat ve üretimi üzerinde var olan etkilerini daha da arttırmış ve Osmanlı dünya ekonomik düzenine eklenerek açık bir ekonomik pazara dönüşmüştür. Bu manada özellikle liberal iktisatçıların çoğu kez öne sürdüğü gibi, 1838 anlaşması yapılmamış olsa bile Osmanlı üretim sektörünün sanayi devrimi önünde tutunamayacağını aşıkardır. Bu tarih tezinin anlamlı oluşu bir tarafa sanayi devriminin doğal sonucu olarak bu serbest ticaret anlaşmasının gündeme geldiği düşünülür ise, Osmanlı üretim sanayindeki çözülme sürecinin bu iki gelişmenin birlikte ve beraber değerlendirilmesi durumunda anlamlı olacağını da belirtmek gerekir(Eşiyok, 2010: 87).

Sanayi devriminin sonuçları ile birleşen 1838 serbest ticaret anlaşması sonucunda, İngiltere'nin Osmanlı'ya yönelik pamuklu kumaş ve türevleri ihracatı zamanla çok önemli miktarda artarak, Osmanlı üretiminin bel kemiği olan iplik üretimine ve pamuk dokumacılığına son derece ağır bir bedel ödetmiştir. Hiç şüphesiz İngiltere'nin Osmanlı pazarlarını kontrol altına almasıyla kaliteli ve sağlam İngiliz



ürünleri yanında ucuz fiyatlarda etkili olmuş, 1840'lı yıllara kadar devam eden fiyat düşüşleri Osmanlı halkını İngiliz mallarını almaya ve tüketmeye zorlamıştır (Önsoy, 1988: 19). Ucuz İngiliz malları tüm Anadolu coğrafyasını adeta istila etmiştir. Yine önemli dokuma ve üretim merkezlerinden birisi olan İstanbul'da 1830 senesinde 3160 adet olan dokuma tezgâhı sayısı, 1866 senesine gelindiğinde 37'ye kadar gerilemiştir (Göçek, 1999: 97).

1840'lı yıllara gelindiğinde Osmanlı dokumacıları üretimden hemen hemen çekilmek zorunda kalmışlardır. Sanayideki dokumacılık ise tam manada yok olmuştu. Dokuma sanayisi, 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak özellikle de 1838 anlaşmasından sonra hızla gerilemeye başlamıştır. Sultan Abdülmecid (1839–1861) döneminde bu çöküş çok daha da hızlanmış ve Avrupa ürünleri Osmanlı pazarlarını ele almaya başlamıştır. Abdülaziz dönemine gelindiğindeyse sanayi devrimi ile serbest ticaret anlaşmasının birleşen etkileri çok daha yıkıcı olmuş, el tezgâhları neredeyse üretim hattından çekilmiştir (Çadircı, 1997: 350).

1838 serbest ticaret anlaşmasının görülen etkileri Balkanlar, Anadolu, Suriye ve daha az seviyede Mısır'daki dokuma sektöründe de hissedilmeye başlanmıştır bunun sonucunda dokuma sektörü üretimi bu bölgelerde de tamamen yok olmuştur (Karpat, 2002: 89).

Neticede 1838 serbest ticaret anlaşması, ithal ürünlerin Osmanlı pazarını büyük oranda ele geçirmesi ile sonuçlanmıştır. Geleneksel yöntemlerle yapılan üretime çok büyük bir yara vermiştir. Avrupalı tüccarların Osmanlı malı olan hammadde ve ara üretim mallarına yönelik son derece artan taleplerinin neticesinde ortaya çıkan fiyat artışları yani enflasyon, yerli imalatçıların ve üreticilerin hammadde temin etmeleri yolunda çok önemli sıkıntılarla karşılaşmasına da sebep olmuştur. Üretimin gerilemesi ve azalmaya başlayan gümrük gelirleri neticesinde Kırım Savaşı'nın (1853-1856) finansmanı ortaya çıktığında tekellerden alınan gelirlerin ortadan kalkması ve bunun neticesi olarak dış ticaretten ek gümrük vergisi alma imkanı da ortadan kalkmıştır (Pamuk, 2008: 30). Devlet iç ve dış borçlanma yoluna gitmek zorunda kalacaktır (Türel, 2001: 37).

Bu politikalar neticesinde Osmanlı İmparatorluğu çok ağır bir borç batağına sürükleyecek ve sonuçta 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile beraber kurulan, yabancı temsilcilerden ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması ile sonuçlanacaktır (Avcıoğlu, 1984: 126-134). Düyun-u Umumiye İdaresi 1888-1914 seneleri arasında Osmanlı'nın var olan borçlarını aksatmadan ödemiştir. Başka bir ifadeyle yarı-sömürgeleşmiş konuma gelen bir ekonomik yapı özelliği gösteren Osmanlı İmparatorluğu, merkez konumda bulunan kapitalist ülkelere büyük miktarda kaynak transferi yaparak kapitalist devletlerin sermaye birikim miktarlarına çok yüksek oranda katkı yapmaktaydı (Kazgan, 1995b: 13-15). Neticede İdare, Avrupalı sermaye sahiplerinin ekonomi üzerindeki denetiminin simgesini gösteren bir kurumsal yapı olarak halen daha tartışma konusu olmaya devam etmektedir (Pamuk, 2001: 39).

## 6. Birinci Dünya Savaşı ve Öncesinde Osmanlı Ekonomisi Genel Görünümü

19. yüzyılın sonlarına ve Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu, iç pazarda verilen imtiyazlara madenlerde de yoğun ayrıcalıkların eklendiğini görmekteyiz. Özellikle petrolün keşfinden sonra yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengin bir konuma gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun madenleri imtiyaz avcıları tarafından adeta istila edildi. Başlangıçta yabancıların elinde bulunan maden şirketlerine ancak hissedar olabileceğini dile getiren yönetim (1861 Nizamnamesi) bu tutumdan zaman içinde vazgeçmiştir. Sonunda yabancıların gayrimenkul alımlarını sağlayan 1867 Nizamnamesinin doğal neticesi olarak, Maadin Nizamnamesinin eski maddeleri de 1869'da değiştirildi (Çavdar, 2001: 33). Bu değişikliklerden sonra madenlerimizin tamamına yakını süreç içerisinde sermaye sahibi yabancı uyruklulara veya azınlıklara devredildi. 1901-1911 arasında madensel üretimdeki Türk, Azınlık ve Yabancı gruplarının ekonomik oranları toplam payları şu şekildedir: Türkler % 37.77, Azınlıklar % 24.81 ve Yabancılar % 37.42 (Gündüz, 1969: 803-892). Bu veriler ışığında madenlerimizin yarıdan fazlasının sahibi olan ve işletenlerin ülkedeki azınlıklar veyahut yabancılar olduğu gün gibi açıktır.

Savaşa öncesi Osmanlı ekonomisine baktığımızda, yabancı şirketlerin ve yabancı sermayeli sanayinin pazara hâkim olduğunu, Düyûn-u Umûmiye İdaresi'ni yabancıların kontrol ettiğini, kapitülasyonların devletin ekonomik bağımsızlığının önündeki en büyük engeli oluşturduğunu görmekteyiz. Osmanlı'nın bu zor şartlar içerisinde savaşa girmesi, onu savaş sırasında çeşitli ve zorlu ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya getirmiştir. Ancak devlet savaş sırasında ekonomiyle yakından ilgilendi ve "millî ekonomi" oluşumunun temelleri atılmaya başlandı.

Osmanlı, İttifak yanında savaşa girişinden hemen sonra ilk iş olarak dış borçların ödemelerini durdurmuştur. Osmanlı Devleti ikinci olarak da Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldıracağını duyurdu. II. Meşrutiyet senelerinde yönetime gelen hükûmetler kapitülasyonları kaldırmayı gündemlerine almışlar hatta yabancı devletleri ikna çalışmalarına çalışmışlar fakat başarılı olamamışlardır. Osmanlı Devleti'nde verilen bu kapitülasyonlar çiftçisinden işçisine, memurundan aydını kesime kadar tüm halkı rahatsız ediyordu. Kapitülasyonların kaldırılması askerler açısından bir zafer niteliğindedir. Donanma Cemiyetinin bastırılmış olduğu el ilanlarında, halka verilen bir müjde ve ilk zafer sayılmıştır (Tunaya, 2000: 420). Kapitülasyonların kaldırılacağını ilan edilmesinin hemen ardından aynı ayın içinde gümrük vergileri de % 15'e çıkarılmıştır (Toprak, 2004: 412). Bu karardan sonra Bâb-ı Âli yabancı devletlerden onay istemeden gümrük vergilerini yükseltebilmiştir. Bu kararların ardından Avrupa'ya bağımlı konumda bulunan Osmanlı Devleti iktisadî olarak çok önemli bir kazanım sağlamıştır.

Savaş döneminde Osmanlı'nın para düzeni köklü değişimler geçirmiştir. Metali baz olan Osmanlı para sistemi işlerliğini tamamen yitirmiştir. Bütçe gelirlerine göre Bâb-ı Âli'nin savaşı finanse etmesi imkânsızdı. Savaşın başlamasıyla beraber seferber

edilen orduyu beslemek için 500 bin liralık bir ödenek ayrılmıştır. Bâb-1 Âli'nin emisyonunda bulunması için kâğıt para çıkarması gerekmiştir. Kâğıt para üretim ayrıcalığını elinde bulunduran Osmanlı Bankası ile Bâb-1 Âli uzlaşmaya çalışmıştır. Yabancı sermayeyle kurulmuş olan Osmanlı Bankası'nın Paris'te bulunan yönetim kurulu bu yükümlülüğü yerine getirmek istemedi. Bu durumun sonucunda kâğıt para emisyonunu devletin çıkarması gerekmiştir ancak Osmanlı bu konuda iyi bir geçmişe sahip değildir. Tanzimat zamanında denenen ve Osmanlı Devleti'nin ilk kâğıt parası olan "Kaime" 1840 yılın da tedavüle sokulmuştur. Gerçekte kaime para olmaktan daha çok tahvildi denebilir. Yılda % 8 oranında reel faiz getiriyordu(Toprak, 2004: 414). Fakat bu paranın bölgeler arasında farklı fiyat seviyeleri üzerinden dönüşmesinden ve de sürekli fiyat değişimlerine sebep olmasından ötürü Osmanlı parasal sistemi istikrarsızlaşmıştır. Osmanlı parasal düzenini çökerten Kaime çok zaman geçmeden tedavülden kaldırılmıştır.

Hükümetin savaşın şiddetlendiği bu zaman zarfında emisyon bankası bulacak ve uygulamaya alacak yeterli zamanı olmamıştır. Cephelerde çok yoğun ve şiddetli çarpışmalara giren ordunun ihtiyaçlarının çok acil olarak giderilmesi gerekiyordu. Osmanlı Bankası ile emisyon sorununu ortadan kaldıramayan yönetim, emisyon çıkarma konumunu Düyûn-u Umûmiye'ye devretti. Temmuz 1915'e gelindiğinde de ilk kâğıt para olarak tanımlanabilecek olan "evrak-ı nakdiye" tedavüle alınmıştır. Hükümet, var olan mütteliklerinden sağladığı kaynaklarla 161.000.000 Osmanlı Lirası tutarında yedi tertip kâğıt para çıkarmıştır. Bu para miktarı ile askerî teçhizat, tahıl, kömür, makine gibi taleplerini karşılamıştır. Düyûn-ı Umûmiye' nin tedavüle soktuğu yedi tertip kâğıt paranın ilki için Almanya ve Avusturya'dan altın karşılık sağlanmıştır. Diğer tertipler ise Almanya hazine bonolarının güvencesi altında tedavüle sokulmuştur(Toprak, 1981: 220-222). Osmanlı'nın çıkarmış olduğu kâğıt para, halkın paraya karşı güvensizliğinin artması ve enflasyonun artması ile Osmanlı parasının çok geçmeden değer kaybetmesiyle sonuçlandı.

Savaşın tahmin edilen zamandan daha uzun sürmesi savaşa taraf olan devletleri birçok alanda yıpratmıştır. Tüm bunların neticesinde Hükümet ilk kez 1918 yılında iç borçlanmaya gitmiştir. Osmanlı'da o zamana kadar hiç denenmemiş olan yol ve yöntemler ile iç borçlanmanın propagandası yapılmış ve halk borç tahvili satın almaya sevk edilmiştir. Halkı borca ortak olmaya özendirici elektrik ile aydınlatılmış ilanlar her yere asılmıştır. Faiz olarak ödemesi yapılacak olan altınların Darphane'de basılışını ve de halkın Osmanlı Bankası'nda borca kaydolmuş durumlarını gösteren filmler çekilerek İstanbul ve İzmir sinemalarında gösterilmiştir. Reji İdaresinin de tütün ve sigara kâğıdı paketlerine iç borçlanmayı özendirici ufak etiketler konmuştur. Borçlanmayı halka mal etmek amacıyla şarkılar bestelenmiş ve marşlar yazılmıştır (Toprak, 1981: 220-222). Tüm bu girişimlerin neticesi olarak iç borçlanma çalışması başarıyla sonuçlanmıştır. İç borçlanma için yapılan tahvil satışlarından 17.977.600 Lira hâsılat sağlanmıştır (Eldem, 1994: 109-110). Osmanlı Devleti elde ettiği bu gelirle var olan bütçe açıklarının büyük bir kısmını kapatmıştır.

## 7.Sonuç

Osmanlı'nın tarım ürünlerini ve hammaddeleri ihraç edip mamul halde mal ve ürünler ithal ediyor olması diğer bir taraftan da dış ticaret dengesini ve diğer yönden de bazı sektörleri olumsuz etkilemeye başlamıştır. Batı ülkelerinden mamul ürünlerinin ithalatının artması özellikle de yünlü ve ipekli dokuma sektörlerini, madenciliği ve tüm bunların yanında yerel zanaatları çok olumsuz yönde etkilemiştir. Kapitülasyonların ve özellikle İngiltere ile 1838 yılında imzalanan ve ardından da öteki Avrupa devletlerini de kapsayan 1838 tarihli ticaret antlaşması Osmanlı'nın dünya ekonomisi ile bütünleşmesini hızlandırmıştır. Fakat tüm bunların yanında Avrupa ticaret ve sanayi sermayesinin Osmanlı ekonomisine hâkim olmaya başlamasının da hukuksal ana çerçevesini oluşturmuştur. Tımar sisteminin bozulması ve alınan vergi gelirlerinin toplanması yolunda iltizam uygulamasının giderek daha yaygın bir şekilde kullanılması varlıklı ve güçlü merkezi yönetim üzerinde etkin ve etkili olan bir ayan hiyerarşisinin oluşmasına ve merkezi otoritenin de giderek zayıflamasına sebep olmuştur. Merkezi yönetimin üretimde ve vergi toplamada kontrolünün azalmaya başlamasıyla vergi gelirleri giderek azalmıştır. Tüm bunların yanında askeri başarısızlıklar, savaflara harcanan giderler ve genişletilmiş düzenli merkezi bir ordu, askeri harcamaları giderek daha da arttırmıştır. Osmanlı, merkezi otoritesini güçlendirmek ve devamlılığını sürdürebilmek amacıyla askeri, siyasi ve de vergi bölümlerinde reformlar yapmaya ve uygulamaya çalışmıştır. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı'nın bütçe açıklarını ve finansman karşılama ihtiyacını günden güne arttırmıştır. Yabancılardan ve dış ülkelere ekonomik yardım almanın geleneklere aykırı ve de onur kırıcı olarak kabul eden Osmanlı yönetimi ihtiyacı olan fonları karşılamak amacıyla öncelikli olarak iç borçlanma yöntemine başvurmuş fakat bu durumun ihtiyaçlarını karşılayamaması üzerine dış borç almadan sadece ve sadece 1854'e kadar dayanabilmiştir. Osmanlı ilk dış kaynaklı borcunu 1854 senesinde almıştır. Böylelikle, Avrupa ticaret sermayesinin girişinden sonra İmparatorluk sınırlarına Avrupa finans sermayesi de dâhil olmuştur.

Diğer bir değerlendirmeye Osmanlı İmparatorluğu'nun doğal kaynakları ve coğrafi konumu değerlendirildiğinde, alınan iç ve dış borçlar yönünden o devrin sanayileşmiş güçlü ve gelişmiş Avrupa devletlerinin iç ve dış borçları içerisinde çok önemsiz seviyede kaldığı görülmektedir. Fakat Osmanlı'nın zayıf ve kırılgan ekonomik ve finansal durumu düşünüldüğünde bu durum Osmanlı için son derece sıkıntılı bir durumdur. Alınan borçların, yatırım yapmak ve de ekonominin ve sanayinin üretim kapasitesini arttırmak yerine, silah ve askeri araç gereç ithal etmekte, eski borçları ödemede ve iç borçları dış borçlar ile dönüştürmede kullanılması sebebiyle Osmanlı, borçlarını ödeyemez konuma gelmiş ve 1875 senesinde borç erteleme ilan etmiştir. Bu durumun neticesinde Osmanlı'nın Batılı finans piyasalarına olan vadesi gelmiş borçlarını ödemeyi garanti altına almak amacıyla 1881 senesinde Düyun-ı Umumiye İdaresi oluşturulmuş ve bazı vergi gelirlerinin denetim ve yönetimi bu kuruluşa verilmiştir. Bu kurumun kurulmasının

ardından yabancı yatırımlarında artış ortaya çıkmış ve böylelikle Avrupa sanayi ve üretim sermayesi de Osmanlı'dan elde ettiği büyük ve önemli ayrıcalıklar ile imparatorluğa girmiş ve Osmanlı ekonomisi ve finansının Avrupa ekonomisi ile bütünleşmesi artmıştır. Tüm bunların neticesinde Avrupalı girişimcilerin imparatorluk sınırlarında doğrudan ve dolaylı yatırımlarının artması, Osmanlı'nın finansal açıdan da Avrupa ile bütünleşme sürecini hızlandırmış ve de Osmanlı ekonomisinde bankacılığın ve sermaye piyasalarının gelişmesini sağlamıştır.

Daha genel bir manada değerlendirildiğinde, serbest ticaret şartları çerçevesinde az gelişmiş olan ülkelerin dünya ekonomisine dâhil olduğu küreselleşme zamanları, çevre ekonomilerin kalkınma ve finansal dinamiklerinin çok büyük ölçüde tahrip edilmesiyle neticelenmektedir. Hiç şüphesiz, bu dönemler aynı anda ekonomilerin dış faktörlerden kaynaklanan krizlere karşı da aşırı duyarlılık kazandığı ve ekonomilerin gelişme politikasının dış şoklar ile önemli düzeyde çözüldüğü zamanları ifade etmektedir. 1838 serbest ticaret anlaşması 19. Yüzyıl'da yaşanan küreselleşme bağlamında değerlendirildiği takdirde günümüz çevre ekonomilerinin sanayileşme ve kalkınma politikalarına ilişkin de son derece öğretici çok önemli dersler barındırmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında Osmanlı ekonomisinin durumuna baktığımızda devlet koruyucu ve olağanüstü tedbirlere başvurarak savaş zamanında ortaya çıkan ve çıkması çok muhtemel olan ekonomik darboğazlara karşı koymaya çalışmış mütteliklerinden ekonomik yardımlar alarak savaşın yükünü hafifletmeye çalışmıştır. Bu dönemde halktan da kaynak bulma yoluna gidilmiş ve elde edilen kaynakta ordunun ihtiyaçlarına ayrılmıştır. Sonuç olarak baktığımızda Osmanlı ekonomisi 1938 Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar geçen dönemde siyaseten ve ekonomik açıdan son derece çalkantılı ve buhranlı günler geçirmiştir. Bu süre zarfında devlet batılı devletlerle iyi ilişkiler kurmak için çok büyük tavizler vermiş ve bunun neticesinde ekonomi çökmüştür. Bu fırsattan istifade eden batılı güçler Osmanlı'yı açık ve engelsiz bir Pazar haline getirmişler ve Osmanlı ekonomisini ele geçirmişlerdir. Tüm bu gelişmelerin ardından büyük savaşın ardından Osmanlı tarih sahnesinden çekilmiştir.

## KAYNAKÇA

- Akşin, S. (1998). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayınevi, Ankara.
- Anbar, A. (2009), 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914', Maliye ve Finans Yazıları Dergisi, s.18-23, 23(84), İstanbul.
- Aslan, S. ve A. Yılmaz. (2001). 'Tanzimat döneminde Osmanlı bürokratik yapı ve düşüncesinin değişimi'. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 2(1), 287-297. Sivas.
- Avcıoğlu, D. (1984), *Türkiye'nin Düzeni, Dün, Bugün, Yarın*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Çadırcı, M. (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kent'lerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Eldem, V. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Erdoğan A. (1981). *Uluslararası Ekonomik İlişkiler*, Gür yay Matbaası, İstanbul.
- Eşiyok, A. (2010), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye Dergisi*, s.68-69, 34(26), Ankara.
- Göçek, M. (1999), *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme* (1. Baskı), Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Gündüz Ö. (1969). "XX. Yüzyıl başlarında Osmanlı maden üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *S.B.F.* 1969, s.803- 892.
- Güran, T. (2003). *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, DİE, Ankara.
- İnalçık, H. (1996), *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300 – 1600*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalçık, H. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1500-1914*, Eren Yayınları, İstanbul.
- Karpat, H. (2002), *Osmanlı Modernleşmesi* (1.Baskı), A. Zorlu Durukan, Kaan Durukan (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara.
- Kazgan, H. (1995a), "Borçlarına Sadık Ülke Türkiye", *Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 13-15.
- Kıray, E. (1993). *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İletişim Yayınevi, İstanbul.
- Memiş, N. (2008). *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi s.59-110, Erzurum.
- Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası* (1.Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Özcan, R. (2005). "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (17),s.237-266. Erzurum.
- Pamuk, Ş. (1983), "Osmanlı Zanaatlarının Yıkılışı: Pamuklu Tekstil Örneği; 1826–1913", *Toplum ve Bilim*, (23), s.75-99.
- Pamuk, Ş. (1997). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914*. Gerçek Yayınevi. İstanbul.

- Pamuk, Ş. (2001),“Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi”, Doğu Batı, (17), s.35-42.
- Tarık G. (1998). ‘‘Cumhuriyet’imizin 75. Yıldönümünde Dış Ticaretimizin Geçmişi ve Bugünü’’, Dış Ticaret Dergisi, Özel Sayı, s. 1-6. Ankara.
- Tevfik Ç. (2001).‘‘Milli Mücadeleye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm’’, (1), s.33. İstanbul.
- Toprak, Z. (1981). ‘‘Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II’’, ODTU Gelişme Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı, s.220-222. Ankara.
- Toprak, Z. (2004), *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul.
- Tunaya T. (2000), *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Türel, O. (2001), ‘‘Trajik Monologlar veya Mali Sorumsuzluğun İki Yüzyılı’’, Mülkiye, (25), s.31-74.